

NINA PAVELČÍKOVÁ

Pokusy o řešení tzv. romské otázky v Československu v letech 1960–1975

Ve své předcházející studii jsem se pokusila zformulovat základní problémy vytváření komunistické koncepce řešení problematiky romského obyvatelstva v Československu do konce padesátých let. Na tuto studii navazuji textem, v němž se již nebudu vracet k základním tezím, ale naznačím tendence dalšího vývoje postupů komunistického režimu vůči Romům od konce padesátých let. Stejně jako v prvním případě, ani nyní se nebudu zabývat podrobnou faktografií, která je zájemcům o hlubší pochopení problematiky k dispozici v celé řadě mých studií i prací jiných autorů¹. Domnívám se, že pokus o obecnější pohled na danou problematiku je užitečný pro pochopení politiky komunistů nejen v ČSR, ale také ve všech ostatních zemích někdejšího tzv. sovětského bloku. V Polsku sice vzhledem k početnímu stavu romského obyvatelstva zřejmě nebyla nikdy otázka „nepřízpůsobivých občanů cikánského původu“ tak naléhavá jako v Československu nebo na Balkáně, nicméně postup vůči Romům se příliš nelišil. Svědčí o tom např. i skutečnost, že na přelomu padesátých a šedesátých let došlo postupně v „socialistických“ zemích k zákazu nebo výraznému omezení kočovného způsobu života, který se samozřejmě týkal především Romů. V ČSR to byl zákon č. 74/1958 a následující soupis romského obyvatelstva prováděný v únoru 1959, který měl zabránit dalšímu nekontrolovanému pohybu romských rodin po celém území země. Jeho důsledky jsem vzhledem k rozsahu první uváděné studie nemohla podrobněji rozvést, proto navazuji jejich stručnou charakteristikou.

¹ N. Pavelčíková: *Romské obyvatelstvo na Ostravsku (1945–1975)*. OU Ostrava 1999; A. Jurová: *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Goldpress Publishers Bratislava 1993; E. Davidová: *Cesty Romů – romano drom 1945–1990*. PU Olomouc 1995; *Romové v české republice*. Sociokulub Praha 1999. Tamtéž srv. další literaturu.

Důsledky zákazu kočování

Realizaci zákona o zákazu kočování měl zajistit celostátní soupis „nepřípůsobivého“ obyvatelstva, prováděný národními výbory s pomocí policie na počátku února 1959. Ve dnech 4.–5.2. úřady a jejich hlídky zkontrolovaly doklady všech romských příslušníků ve svých obcích včetně těch, kteří v té době projížděli, doplnily osobní dokumentaci kontrolovaných. Záznam o soupisu byl proveden na samostatné kartě s uvedením trvalého i přechodného bydliště a zaměstnání a také v občanském průkazu, resp. na štítku s otiskem palce. Zapsané osoby se napříště bez vědomí příslušného národního výboru nesměly vzdálit z místa svého trvalého bydliště, pokud byly nalezeny mimo ně, měly národní výbory (NV) zajistit jejich přepravu a trvalé usazení. Na území ČSR bylo zapsáno celkem 46 500 osob (jen nepatrný zlomek z toho byly osoby jiného než romského původu); např. v Ostravském kraji zaznamenaly úřady mimo 90 kočovníků také 2345 tzv. polousedlých Romů².

Zákon č. 74/1958 a následující soupis romského obyvatelstva vskutku rázně skoncoval s kočováním olašských skupin Romů. K tomu stačila jednoduchá administrativní a praktická opatření: protože nebylo možno poskytnout všem kočovníkům okamžitě odpovídající bydlení, nařídily úřady u maringotek, které byly v té době už obydlím většiny olašských rodin, odstranit kola a utratit nebo prodat jejich koňský potah. Kočovníci pak na mnoha místech přebývali po několik let v takto upravených maringotkách nebo jiných provizoriích, jejich pohybu však bránil přísný policejní dohled. Na Ostravsku zůstaly maringotky např. ve Svinově, Hlučíně, do roku 1962 pak v Komárově u Opavy, v kraji Olomouc přetrvávalo v roce 1959 celkem 19 obydlených maringotek, z toho nejvíce v Přerově³. Postupně národní výbory přidělovaly kočovným Romům byty, což se ovšem neobešlo bez vážných problémů. Početné rodiny (nebo celé rody) se odmítaly od sebe oddělit, proto je např. v Ostravě obvodní výbory často umísťovaly do nadstandardních bytů, uvolněných např. po vystěhování tzv. buržoazních rodin. Kočovníci neuměli v tomto prostředí bydlet, jejich ženy se bály plynu, elektrických zásuvek, nechápaly účel moderních vymožeností; rodiny velmi rychle tyto nové prostory „vybydlely“ – spálily parkety, znečistily odpady apod. Bezvýsledné byly pochopitelně také pokusy o rozptýlení početných rodových skupin olašských

² A. Jurová: *Vývoj rómskej problematiky...*, s. 60; Zemský archiv Opava (ZAO), fond KNV Ostrava, neuspořádaný materiál (n. m.), fasc. č. 1346, sign. 608; přehledná tabulka srv. N. Pavelčíková: *Romské obyvatelstvo...*, tab. č. 5.

³ N. Pavelčíková: *Romské obyvatelstvo...*, s. 74, 88; Táž: *Vývoj romského etnika v oblasti bývalého ostravského kraje v období po druhé světové válce*. Rkp. habilitační práce, s. 139.

Romů, narušení jejich kontaktů s příbuznými v zahraničí apod. Kočovníci byli ovšem díky svým historickým zkušenostem flexibilnější než ostatní romské obyvatelstvo, poměrně rychle se dokázali alespoň navenek přizpůsobit novému způsobu života. Vůči majoritě získali po tomto rázném, násilném přerušení tradic ještě větší nedůvěru než dříve a opláceli ji to po svém – např. nárůstem důmyslnějších, modernějších způsobů využívání státních podpor, uplatňováním nelegálních praktik obchodování, tradičních postupů kapesních a bytových krádeží apod. V průběhu šedesátých let narůstaly stížnosti na jejich „blahobytný“ způsob života, zajišťovaný údajně v rozporu se zákonnými předpisy⁴.

Realizace zákona o povinném usazení kočujících osob ovšem nezasáhla pouze kočovníky, velmi nepříznivě se odrazila také v životě usazených Romů, zejména těch, kteří byli v roce 1959 uvedeni v soupise jako „polousedlí“ (někdy také „polokočovní“). Tato běžně užívaná kategorie neměla nikdy přesný obsah; původně tak byly označovány především ty romské rodiny, které dlouho nedokázaly najít v českých zemích nový domov, vracely se často na Slovensko nebo měnily místo pobytu, jejich živitelé fluktovali v zaměstnáních. Podle zákona č. 74/1958 i oni měli být přinuceni setrvat v místě svého trvalého pobytu, resp. se tam vrátit. Při soupisu ovšem většina úředníků nerespektovala prováděcí pravidla k zákonu a mezi polousedlé velmi často zapisovala i romské příslušníky, kteří prokazatelně již více než pět let setrvali na stejném místě a od roku 1952 pracovali stále v tomtéž podniku⁵. Rozhodnutí úřadu se často řídilo tím, zda se jevily jeho zaměstnancům romské rodiny jako dostatečně asimilované, zda jejich děti navštěvovaly pravidelně školu, jak o nich soudilo okolí apod. Romské rodiny neoprávněně zařazené do soupisu se pochopitelně bránily, čekalo je však často dlouhodobé handrkování s úřady, časté opravy v soupisech vedly ke stále většímu zmatku. Záhy se ukázalo, že soupis sice umožnil lepší evidenci romského obyvatelstva a zabránil volnému pohybu kočovníků, ve skutečnosti však byl téměř zcela neúčinný, ba dokonce vyvolal další chaotický pohyb Romů po celém území ČSR. Např. na okrese Karviná bylo z celkového počtu 408 osob nad 15 let pojatých v únoru 1959 do soupisu nalezeno v září téhož roku pouze 264, k 1. září chybělo ve školách 85 školou povinných romských dětí⁶. Místní národní výbor v Kladně vystěhoval v průběhu roku 1959 více než dvacet romských rodin do Prešovského kraje, kde měly trvalé bydliště, přesto odešly bez vědomí úřadů zpět do Čech. V březnu 1962 bylo v okresech bývalého ostravského kraje v evidenci tzv. karet „K“ (kočující dle soupisu)

⁴ Archiv města Ostravy (AMO), fond Obvodní národní výbor (ObNV) Ostrava.-Mar. Hory, k.č. 21, i.č. 117; Zemský archiv Opava (ZAO), fond KNV Ostrava, n.m., fasc. 554, sign. V-5.

⁵ Podrobněji srv. N. Pavelčíková: *Romské obyvatelstvo...*, s. 66–70.

⁶ ZAO, fond KNV Ostrava, n.m., fasc. č. 1346, sign. 608.

uváděno 1289 osob, tedy pouze 52,9% z těch, kdo byli před třemi lety do soupisu pojati⁷.

V souvislosti s realizací zákona o zákazu kočování se po delší době místy setkáváme se zvýšenou aktivitou samotných příslušníků romského etnika. Romští aktivisté byli opětně zváni na různé krajské a okresní aktivity, kde se otázky spojené se zákonem projednávaly, na některých z nich vystupovali se svými názory na řešení romské problematiky. Velmi zajímavý je v této souvislosti zápis z aktivu svolaného v prosinci 1958 do Šilheřovic u Ostravy, kterého se vedle zástupců ministerstva školství a kultury (MŠK) účastnili pracovníci KNV, členové „komise pro převýchovu cikánského obyvatelstva“ a také několik aktivistů z řad zdejších Romů. Zástupkyně MŠK Eva Bacíková na tomto setkání hodnotila výsledky práce mezi cikánským obyvatelstvem a obhajovala státní politiku vůči Romům i smysl zákona o jejich trvalém usazení. Následující rušná debata zřejmě ji i ostatní oficiální hosty velmi překvapila, neboť v ní velmi kriticky vystoupili především přítomní Romové. Zástupce novojičínských Romů Šipoš zpochybnil účel a průběh realizace zákona č. 74/1958, když řekl, že „v Novém Jičíně neplatí“. V rozporu s obsahem hlavního referátu prohlásil, že Romové jsou samostatný národ, pokusy o usměrňování jejich migrací (ať už omezením pohybu či řízeným rozptylem) způsobují, že přicházejí o své nejvzdělanější příslušníky. Kritizoval však i příslušníky romské inteligence, kteří se často odrodí a nesnaží se udržet kulturu svých předků. Jeho názor podpořili i další romští aktivisté, kteří zdůrazňovali, že „vypěstovat nového, socialistického cikána“ lze jen na základě výchovy a přesvědčování, nikoliv administrativními metodami. Většina z nich se shodla i v názoru, že soudobé romské obyvatelstvo je již silně diferencováno a státní politika by měla vycházet mnohem více vstříc těm jeho reprezentantům, kteří se dokázali přizpůsobit majoritnímu životnímu stylu. Pouze jeden z přítomných Romů souhlasil bez výhrad s ustanoveními zákona č. 74/1958, která mimo jiné zaváděla také pojem „rozptyl“ tzv. nežádoucích koncentrací romského obyvatelstva. V příkrém rozporu s jeho názorem bylo zejména mínění zástupce olašských Romů Josefa Stojky („vždy“ rozvětveného rodu, který v té době pobýval v Hlučíně), často uváděného mezi vzornými pracovníky. Nad záměry státu při řešení romské otázky se zamýšlel z hlediska tradičního způsobu života svých předků. Uváděl, že on i ostatní „zaostalí kočovníci“ velmi dobře chápou, co úřady sedentarizací sledují, ale nechťejí tomu rozumět a smířit se s tím. Kočovný Rom touží jen po jednom – „koníčka, a do světa!“ Kdyby měl k dispozici vlastní

⁷ A. Jurová: *Romská problematika 1945–1967. Dokumenty, část 3b. Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR Praha 1996, s. 630; ZAO, fond KNV Ostrava, n.m., fasc. č. V10–608.*

domek místo maringotky, možná by po čase uvažoval jinak, zatím však dává svobodnému způsobu života přednost⁸.

Úskalí a krize státní politiky vůči Romům

V roce 1960 proběhla v ČSR řada změn, které se s různou intenzitou odrazily také v řešení problémů souvisejících s romskými imigranty do českých zemí. Byla vydána nová ústava státu, kterou označovali komunisté – v souvislosti s přesvědčením, že byl v zemi dobudován nový společenský řád – jako „socialistickou”. Ústava sice do jisté míry upravovala postavení jednotlivých národnostních skupin, o Romech v ní však nebylo ani slovo. Naopak všechny v té době vydávané dokumenty, které se nějak dotýkaly postavení romského obyvatelstva, znovu zdůrazňovaly, že Romové nepředstavují svéprávnou etnickou menšinu, ale skupinu „zaostalého obyvatelstva cikánského původu”, které se má převychovat k obrazu majority. Po zákazu kočování se měly národní výbory soustřeďovat zejména na zlepšení ubytovacích poměrů romských rodin, na plnou zaměstnanost a pravidelnou docházku dětí do školy, na zlepšení zdravotní a sociální péče apod.

Mnohem více než změny v ústavním pořádku ovlivnila řešení problematiky romských obyvatel reforma státní správy, která proběhla v průběhu roku 1960. Byly vytvořeny tzv. velké kraje (v Čechách jich bylo pět, na Moravě dva, na Slovensku tři), sloučením několika menších okresů se zvětšilo také území nejnižších složek státní správy, ve městech se změnil rozsah a zvýšila působnost obvodních národních výborů. Reforma narušila všechny dosavadní organizační struktury a vazby, což se samozřejmě týkalo i komisí národních výborů pro řešení romské problematiky. Rozpadly se ty komise, které na mnoha národních výborech už po léta vykonávaly užitečnou (i když ne po všech stránkách úspěšnou) práci v oblasti bytové politiky, zdravotních a hygienických podmínek, osvětového působení mezi romským obyvatelstvem. Na mnoha místech trvalo více než dva roky, než začaly systematicky pracovat nové, tzv. pomocné komise (resp. subkomise) pro „převýchovu” Romů, celkově výrazně upadl zájem o problematiku, kterou mnohé orgány po-

⁸ ZAO, fond Předsednictvo krajského výboru Komunistické strany Československa, jednání z 24.8.1959. Podrobněji srv. N. Pavelčíková: *Romské obyvatelstvo...*, s. 78–79. Průběh tohoto jednání mimo jiné ukazuje, že romští předáci se zamýšleli nad postavením svých spoluobčanů a mnohdy na ně měli mnohem realističtější pohled než příslušníci majoritních úřadů, často dokonce předvíдали, k čemu státní politika povede. Vystoupení aktivistů v Šilheřovicích vyvrací také často tradovaný názor, že romští aktivisté souhlasili s asimilační politikou komunistického státu a vědomě ji podporovali.

važovaly po realizaci zákona o zákazu kočování za vyřešenou. V celostátním měřítku byl za plnění úkolů spojených s romským obyvatelstvem zodpovědný resort školství a kultury, který měl koordinovat činnost ostatních ministerstev. Řešení konkrétních problémů se vesměs přenášelo na nižší orgány státní správy. Důraz se v první polovině šedesátých let kladl zejména na zajištění plné zaměstnanosti romských mužů, zařazování absolventů základního vzdělání do pracovního či učňovského poměru, na zlepšení bytových poměrů, pravidelnou docházku dětí do školy. V každé z těchto oblastí se sice dařilo dosahovat určitého pokroku, ovšem každý zdánlivý úspěch měl také svůj rub. Zaměstnanost se sice zvyšovala, práce schopní muži i ženy však vykonávali téměř bez výhrad pouze nekvalifikované, pomocné a sezonní práce. Platilo to i o mládeži, jejíž pravidelná docházka do školy se sice v českých zemích neustále zlepšovala, naprostá většina romských dětí v ní však nezískala vzdělání odpovídající požadavkům doby. Složitý spletenec příčin, k nimž patřil např. rozdílný výchovný systém a prostředí v romských rodinách, tzv. jazykový handicap romských dětí (z rodin se postupně vytrácela romština a hovořilo se primitivním etnolektem, v němž chyběly výrazy zejména pro abstraktní pojmy), pro romské žáky zpravidla nepřátelské či nepochopitelné ovzduší majoritní školy a řada dalších potíží způsobovala, že naprostá většina romských dětí končila školní docházku v nižších třídách základní školy. Postupně narůstal také počet romských žáků zvláštních škol. Chyběla ovšem i základní motivace pro zvyšování kvalifikace a úrovně vzdělanosti, komunistická společnost preferovala manuální profese poměrně vysokými výdělky a dalšími výhodami. Demotivačně působil také sociální systém podporující početné rodiny a přenášející veškerou odpovědnost za jejich zabezpečení na stát⁹. Situace ve školství byla ještě mnohem problematičtější na Slovensku, kde více než jedna třetina dětí v polovině šedesátých let stále navštěvovala školu velmi nepravidelně nebo vůbec.

V průmyslových městech se v průběhu šedesátých let podařilo odstranit nejubožejší dělnické kolonie a romským rodinám postupně přidělovat lépe vybavené byty – např. na Ostravsku se Romové stěhovali do činžovních domů ve starších částech měst, z nichž se příslušníci majority přesouvali do nově budovaných sídlišť. Vystávalo tu ovšem na jedné straně nebezpečí vytváření nových přeplněných a izolovaných ghett, jejichž obyvatelstvo se rozrůstalo o další neevdované, resp. životu v průmyslovém městě nepřizpůsobené osoby, na straně druhé zpřetrhání přirozených vazeb mezi příbuznými, pokračování rozpadu tradiční romské rodiny. V rámci celé republi-

⁹ Podrobněji srv. N. Pavelčíková: *Romské obyvatelstvo...*, s. 91 an; Táž: *K problematice vývoje vzdělanostní úrovně romského etnika v českých zemích v letech 1950–1990*. In: *Formování multikulturní společnosti v podmínkách ČR a v zemích střední Evropy. Sborník z mezinárodní vědecké konference SÚ SZM v Opavě*. Opava 2000, s. 235–242.

ky pak vůbec nebylo možno považovat bytovou otázku za vyřešenou, neboť zejména na východním Slovensku stále ještě bydlela většina Romů v primitivních chatrčích ve více než 1400 osadách. Počet nevyhovujících staveb se dokonce rozrůstal – např. v letech 1958–1960 si romské rodiny na Slovensku postavily v osadách většinou bez stavebního povolení (a bez základního vybavení) asi 500 nových domků¹⁰.

Zlepšení celkového sociálního postavení romských rodin se v polovině šedesátých let projevilo v celém Československu (zejména však v českých zemích) snad nejvýrazněji ve zdravotnické péči. Děti se ve školách podrobovaly pravidelnému očkování, romské matky si postupně přivykaly rodit v porodnicích a navštěvovat poradny pro matky s dětmi (na pravidelnou péči byla vázána výplata sociálních dávek). Přesto, že se ve všech regionech nedařilo vinou nezájmu, strachu z hospitalizace a časté fluktuace romských pacientů dobudovat pravidelnou evidenci a preventivní zdravotní péči, snížil se výrazně výskyt tradičních chorob Romů – tbc, trachomu, kožních onemocnění, epidemických nákaz¹¹.

Přes dílčí zlepšení celkových poměrů romského obyvatelstva se v průběhu šedesátých let dostávala komunistická koncepce řešení „cikánské otázky“ do stále hlubší krize. Nedařilo se dosáhnout přelomu v zásadních otázkách – zamezení rozsáhlé mobility romských rodin a s ní související fluktuace pracovníků, zlepšení evidence, zajištění těch principiálních řešení, která měla přispívat k asimilaci Romů s majoritou. Zvyšující se podíl tzv. bezproblémových, vyspělých skupin romského obyvatelstva zaostával za strmým trendem přirozeného přírůstku (zejména na Slovensku) a za stále se zvyšujícími počty imigrantů, kteří přicházeli v nových vlnách do českých zemí. Velmi nepříznivý dopad měly zřejmě také časté organizační změny správních struktur a metod jejich působení na romské komunity, reorganizace, které měly za následek personální obměny v řadách úředníků, učitelů a funkcionářů dobrovolných organizací. Noví lidé často začínali od počátku, neměli dostatek zkušeností, budili nedůvěru (Romové jako tradiční společenství s velmi rozpornými zkušenostmi s majoritní společností ve svém vztahu k institucím i jejich představitelům zachovávali odstup, často reagovali impulzivně, hledali „slabá místa“ režimu a učili se je využívat ke svému prospěchu.). Řešení všech problémů vykazovalo jakýsi „bumerangový efekt“ – mnohé zdánlivě již překonané potíže se vracely a přinášely nové, nečekané komplikace.

Vinou nedostatečné finanční podpory a špatné organizace pokračovala velmi pomalu likvidace slovenských romských osad, vyhlášená už v rámci zákona o povinné sedentarizaci, která se pro většinu státních úředníků stala základem jakéhokoliv dalšího řešení problematiky romského obyvatelstva.

¹⁰ A. Jurová: *Vývoj rómskej problematiky...*, s. 67.

¹¹ Tamtéž, s. 71; N. Pavelčíková: *Romské obyvatelstvo...*, s. 11, 88.

V letech 1959–1960 bylo odstraněno pouze asi 2500 chatrčí ve 45 nejhorších osadách, z nichž bylo vystěhováno na 3000 rodin. Přesto se celkový počet Romů bydlících v chatrčích v důsledku vysoké porodnosti (a současného snižování úmrtnosti živě narozených dětí) zvýšil o téměř 5000 osob, na jednu chatrč připadalo v roce 1965 o 17,6% více osob než v roce 1959¹². V českých zemích se zejména v průmyslových městech vytvářela romská ghetta – v jazyce tehdejší nomenklatury nazývaná „střediska nežádoucího soustředění nepřizpůsobivých občanů cikánského původu“. V oficiálních kruzích narůstalo přesvědčení, že je nutno hledat nové radikální řešení romské otázky.

Krach pokusů o rozptýl

Zásadní změnu v dosavadní koncepci přístupu komunistického režimu k romskému obyvatelstvu přineslo usnesení Ústředního výboru KSČ z 15. června 1965 a usnesení vlády Československé socialistické republiky č. 502 z 13. října téhož roku, které zřizovalo Vládní výbor pro otázky cikánských obyvatel. Začínalo se tedy opět vytvořením nové ústřední instituce, jejímž úkolem bylo řídit a koordinovat práci s romským obyvatelstvem. Obě tato usnesení stanovila také nové priority státní politiky vůči Romům – likvidaci slovenských romských osad a řešení bytového problému. Hlavní metodou realizace těchto záměrů se stal **rozptýl a systematický odsun Romů z míst jejich silné koncentrace**. Prakticky to znamenalo do několika let srovnat všechny romské osady se zemí a více méně pravidelně rozptýlit jejich obyvatele po celém území státu, v českých zemích pak také postupně likvidovat městská ghetta. Obrovské přesuny se měly uskutečnit na základě vzájemných dohod a spolupráce jednotlivých krajů. Např. kraj Východoslovenský s největší koncentrací romských obyvatel měl spolupracovat s krajem Severomoravským a Východočeským podle předem plánovaných kvót. Téměř dvě třetiny přesunů a likvidací 611 osad (6850 chatrčí) měly kraje realizovat do konce roku 1970¹³. „Strana a vláda“ se tímto rozhodnutím rozhodly pokračovat v politice diskriminace, násilných manipulací, bezvýhradné asimilace romského obyvatelstva. Uváděný vládní výbor, složený z vedoucích pracovníků ministerstev a dalších ústředních institucí, brzy pochopil, že taková masová manipulace s několika tisíci obyvateli bude vyžadovat obrovské finanční náklady, pracovní nasazení stovek úředníků,

¹² A. Jurová: *Vývoj rómskej problematiky...*, s. 75; I. Farkaš: *Vývoj skulturnenia cigánskych obyvateľov v Slovenskej socialistickej republike*. Bratislava 1981, s. 6–7.

¹³ A. Jurová: *Vývoj rómskej problematiky...*, s. 76 an.

změny ve smýšlení majority, která nové romské spoluobčany odmítala přijat. Už první pokusy o realizaci těchto plánů v letech 1966–1967 jasně ukázaly, že nic z toho není v krátké době k dispozici a sám absurdní projekt rozptylu vůbec nelze v praxi uskutečnit.

Slovenské i české regionální orgány decizní sféry se většinou úspěšně bránily přísunu dalších romských rodin s poukazem na fakt, že mají dost problémů s těmi, které se u nich už zabydlely. Pokud krajské národní výbory vůbec nějak reagovaly na výzvy, aby do svých plánů zapracovaly čísla zajišťující rozptyl, pak v průběhu těchto let na původní plány zcela rezignovaly. Mnohé z nich státní politiku nerespektovaly, nebo nedokázaly zajistit evidenci a kontrolu chaotického mechanického pohybu Romů po celém území státu. Na Ostravsku se národní výbory zaměřily na likvidaci některých center nadměrného soustředění a na řešení nevyhovujících bytových podmínek romských obyvatel na svém území. Ostrava plánovala do roku 1970 přestěhovat celkem 115 rodin a zařadit několik desítek dalších do pořadníků na nové byty. Nové rodiny ze Slovenska národní výbory na Ostravsku i Těšínsku odmítaly předem, resp. je posílaly zpět do výchozích okresů¹⁴. Fiasko celostátních plánů rozptylu se plně projevilo už v průběhu prvních dvou let po jejich vyhlášení: např. v roce 1967 se do českých zemí v rámci rozptylu přesunulo ze Slovenska celkem 3178 Romů, z toho se však více než tisíc osob vrátilo zpět. Během roku sice byla zlikvidována téměř pětina chatrčí ve slovenských romských osadách, na konci roku však stále ještě žilo 12,5 tisíce romských rodin na Slovensku (přes sedmdesát tisíc osob) v nevyhovujících bytech, z toho 4127 v chatrčích. V českých zemích dokázaly úřady přidělit Romům celkem 1471 nových bytů, na Slovensku pouze 1002¹⁵.

Regionální výzkumy naznačují, že ve druhé polovině šedesátých let narazila dosavadní politika komunistického režimu vůči romskému obyvatelstvu na strop svých možností. Přes zdánlivé dílčí úspěchy v ubytování, školní docházce, zdravotní péči, v ohlasu asimilačních tlaků u nepočetných skupin „vyspělých cikánů“ narůstala na obou stranách apatie, nezájem či dokonce nepřátelské reakce. Stále jasněji se ukazovalo, že úsilí o urbanizaci a asimilaci romského etnika jako celku zdaleka nebude tak jednoduchým a krátkodobým procesem, jak se mnozí funkcionáři v souvislosti s realizací diskriminačních zákonných opatření domnívali. Toto poznání šlo ruku v ruce s celospolečenskými proudy, které v postupně se uvolňující atmosféře hledaly nové směry politiky režimu. Narůstaly i snahy o nastolení nových témat

¹⁴ ZA Opava, fond KNV Ostrava, n.m., sign. V-10/608. Podrobněji srv. N. Pavelčíková: *Romské obyvatelstvo...*, s. 95 an.

¹⁵ A. Jurová: *Vývoj rómskej problematiky...*, s. 84–85. Původní plány počítaly s tím, že se do Čech rozptýlí celkem cca 14,5–15,6 tisíce osob, z toho většina do konce r. 1970.

a jejich řešení v oblasti vědeckého výzkumu. Rehabilitována byla sociologie, kterou sovětské encyklopedie v padesátých letech považovaly za „buržoazní pavědu“, terénní výzkumy se začaly realizovat ve větší míře i v řadě dalších společenskovědních oborů. V centru zájmu nevelké skupiny etnologů se ocitlo také romské etnikum, vědecké instituce pak umožnily na konci šedesátých let realizovat srovnávací terénní výzkumy. Na Slovensku byla už v roce 1964 publikována monografie, vycházející z rozsáhlých výzkumů etnoložky E. Horváthové, v českých zemích se objevily studie E. Davidové, M. Hübschmannové a dalších¹⁶. Vedle sociologické a ekologické analýzy současného stavu různých romských komunit přinášely tyto studie také množství nových poznatků o sociokulturním systému a o historii Romů v našich zemích. Mimo jiné se také kriticky vyjadřovaly k současné politice komunistického režimu vůči romskému etniku, poukazovaly na její negativní důsledky. Výrazem nového kurzu v nazírání na romské etnikum byly také změny v oblasti statistických výzkumů – v letech 1966 až 1968 se pro potřeby *Vládního výboru pro otázky cikánských obyvatel* realizovaly soupisy romského obyvatelstva, v rámci kterých zjišťovala statistická šetření také jeho základní demografické struktury¹⁷.

Možnosti a meze emancipace

V roce 1968 vyvrcholil rozsáhlý společenský pohyb v Československu událostmi tzv. pražského jara. Až do srpnové okupace ČSR vojsky Varšavské smlouvy byly na programu dne otázky zásadních politických přeměn a romská problematika zůstávala stranou pozornosti. Na podzim 1968 se však zřejmě v souvislosti s přípravou federalizace státu a nové zákonné úpravy postavení národnostních menšin oživil také zájem o romské obyvatelstvo. Bohužel to neznamenalo zásadní posun v nazírání na národní svébytnost

¹⁶ E. Horváthová: *Cigáni na Slovensku*. Bratislava 1964; E. Davidová-Turčinová: *Cikánské (romské) etnikum v Ostravě*. I, II. *Ekologická analýza a problém vývojových změn Cikánů-Romů v městském prostředí*. (Hektografovaný materiál). Sociologický ústav ČSAV Praha 1970; T á ž: *K vymezení a specifiky současného cikánského problému v Československu*. „Sociologický časopis“ 1970, 6, s. 29–39; M. Hübschmannová: *Co je to tzv. cikánská otázka*. „Sociologický časopis“ 1970, 2, s. 105–120; T á ž: *Společenská problematika Romů v ČSSR*. „Demografie“ 1970, 12, s. 232–237; M. Holomek: *Současné problémy Cikánů v ČSSR a jejich řešení*. „Demografie“ 1969, 3, s. 205 an.

¹⁷ „Zprávy a rozborů Státního statistického ústavu“ ročn. 1968, č. 16 – *Cikánské obyvatelstvo v roce 1967*; V. Srb, J. Pražáková: *Cikánské obyvatelstvo v roce 1967*. „Demografie“ 1968, 10, s. 264–272. *Cikánské obyvatelstvo v roce 1968*. (Institut demografie – V. Srb). „Zprávy a rozborů Federálního statistického úřadu“, ročn. 1969, řada: Dem, čj. 20941, č. 2.

Romů – v zákoně o národnostních menšinách ČSFR z 27.10.1969 nebyla o nich ani zmínka. Jistým náznakem toho, že se rodí nová koncepce politiky vůči romskému obyvatelstvu, bylo listopadové vládní usnesení č. 384/68 Sb., jímž se rušil dosavadní vládní výbor pro otázky cikánského obyvatelstva a ukončovala se politika rozptylu. Usnesení přeneslo odpovědnost za řešení „cikánské“ problematiky na ministerstva (federální a obě národní) práce a sociálních věcí a jejich prostřednictvím na sociální odbory krajských a okresních národních výborů. To samo o sobě neznamenal žádné nové řešení, ale jen další reorganizaci a komplikaci s personálním zajištěním „péče o cikánské obyvatelstvo“.

Daleko významnějším signálem byly první zprávy o aktivizaci několika romských předáků, kteří už v průběhu března 1968 začali na společných schůzkách uvažovat o možnosti založení vlastní organizace. Na Slovensku se o to zasloužili zejména MUDR. Ján Cibula a Anton Facuna. V českých zemích reagovala na jejich aktivitu skupina brněnských romských intelektuálů v čele s bratry Holomky, učitelem Antonínem Danielem, ostravským předákem Zikmundem Vagaiem a dalšími. Významný podíl na přípravě a později i činnosti první registrované romské organizace v českých zemích vykazaly také dvě nejznámější české odbornice na romskou otázku – romistka Milena Hübschmannová a etnoložka Eva Davidová. V průběhu podzimních měsíců roku 1968 zaslali představitelé slovenských Romů několika ústředním institucím návrh na vytvoření Svazu československých Cikánů. V dubnu 1969 povolilo slovenské Ministerstvo vnitra činnost nově založeného Zvazu Cigánov-Rómov, 30. srpna téhož roku se konal v Brně ustavující sjezd Svazu Cikánů-Romů (SCR) v ČSR. V rámci obou svazů pak vznikly postupně také hospodářské instituce (družstva Névo drom v českých zemích a Bútiker na Slovensku), celostátně začal vycházet první romský časopis – „Romano ľil“ (romské srdce), který navázal na vydávání interního Informačního zpravodaje SCR. Do 1.4.1973 se podařilo vydat celkem 14 čísel tohoto čtvrtletníku, psaného Romy a Romům určeného¹⁸.

Tento první významnější pokus o emancipaci romského hnutí měl bezesporu značný význam a už zpočátku zaznamenal několik výrazných úspěchů. Prvním z nich byl samotný název svazu. Dosud běžně užívaný termín Cikáni (většinou psaný navíc s malým „c“) měl v češtině i ve slovenštině značně pejorativní nádech, byl to výraz, jímž část evropských národů označovala romské obyvatelstvo již od raného středověku. Tento název většina evropských

¹⁸ P. Lhotka: *Činnost komise pro otázky cikánského obyvatelstva a činnost Svazu Cikánů-Romů. Zhodnocení politiky ústředních státních orgánů při řešení romské problematiky v letech 1969–1975*. Grantový projekt MZV ČR „Vývoj vztahu české společnosti k Romům po druhé světové válce“, Muzeum romské kultury, Brno, s. 31 an; C. Nečas: *Historický kalendář. Dějiny českých Romů v datech*. Univerzita Palackého Olomouc 1997, s. 84–85.

Romů ve druhé polovině šedesátých let odmítala. Slovo Rom naopak bylo etnonymem (v romských dialektech znamenalo člověk, muž), jež sjednocovalo velkou část romských skupin v Evropě a symbolizovalo jejich snahu o vytvoření mezinárodní organizace. V dnech 7.–12.4.1971 se delegace SCR zúčastnila prvního mezinárodního kongresu Světové romské unie (Internacionalno Romani Unija – IRU) v Londýně, který symbolizoval a později také v praxi prosazoval snahu o emancipaci romského obyvatelstva¹⁹.

V průběhu následujících let se podařilo vytvořit poměrně rozsáhlou členskou základnu organizace. Např. jen na Osúavsku vykazovala v době konání své krajské konference dne 28. února 1970 celkem 1100 členů (10 okresních organizací), celkem bylo v té době na území ČSSR asi sedm tisíc členů, k 6.2.1972 se uvádí 7020 členů SCR²⁰. Pod jeho hlavičkou se dařilo zejména rozvíjet bohatou kulturní a osvětovou činnost, obnovit, resp. zakládat nové romské taneční a pěvecké soubory, organizovat soutěže romské hudební a taneční tvořivosti. Práce s mládeží se soustřeďovala převážně na organizaci sportovních utkání a soutěží, dospělí navštěvovali plesy, zpočátku se osvědčovalo také pořádání různých pracovních aktivit, brigád apod. O práci místních odboček SCR např. na Ostravsku či na Opavsku (ale samozřejmě i jinde) najdeme četná svědectví v dobovém regionálním tisku, který se začal v těchto letech o Romy po dlouhé době opět zajímat. Dočteme se, že např. romský soubor Opavan postoupil do ústředního kola přehlídky romského folkloru pořádané SCR, jeho členové v něm obsadili dvě první a dvě třetí místa. V kategorii lidových cimbálových muzik zvítězily v ústředním kole v Jihlavě v roce 1970 soubory primáše Ernesta Damo z Děčína a „Giňovci“ z Rokycan. O první cenu v kategorii beatových skupin se podělili „Fečovci“ z Prahy a „Bagárovci“ z Brna. Československá televize zařadila do svého vysílání dne 16.1.1971 hodinový záznam z koncertu vítězů ústřední přehlídky. V roce 1971 pak vystoupily některé z úspěšných souborů také na celostátním folklorním festivalu ve Strážnici, v roce 1972 na přehlídce Dni Rómov v Bratislavě. V tomtéž roce uskutečnily český a slovenský svaz také fotografickou soutěž, uzavřenou výstavou snímků z oboru reportážní i umělecké fotografie ze života Romů²¹.

Díky iniciativě prvního vysokoškolsky vzdělaného romského historika Bartoloměje Daniela se podařilo v brněnském Muzeu dělnického hnutí

¹⁹ Příznačná pro vývoj ČSSR v dalších letech tzv. normalizace je ovšem skutečnost, že dalších aktivit IRU se už představitelé československých Romů nesměli zúčastnit, termín Romové byl (zřejmě z obav před dalšími emancipačními pokusy) i z formulace koncepčních otázek státní politiky vůči Romům vyloučen a orgány decizní sféry začaly používat výrazu „cikánské obyvatelstvo“ (do r. 1968 většinou „obyvatelstvo cikánského původu“).

²⁰ Srv. tamtéž, s. 42; Dále N. Pavelčíková: *Romové na Ostravsku...*, s. 119.

²¹ „Nová svoboda“ ročn. 1969, 25, č. 251, 295; ročn. 1970, 26, č. 9, 18, 48, 58 ad.; P. Lhotka: *Činnost komise...*, s. 54.

uspořádat výstavu věnovanou romskému tradičnímu kovářství, kterou navštívilo téměř 2000 lidí. Po jejím úspěchu plánoval svaz další výzkum v terénu, rozšíření sbírkových předmětů o další romská řemesla a otevření výstavy v Praze, což se však již nepodařilo uskutečnit. Poměrně výraznou aktivitu projevoval SCR také v oblasti školství, několik romských aktivistů se pokoušelo již od podzimu 1969 přimět Ministerstvo školství k vypracování metodiky výchovy romských žáků, školská komise svazu pořádala semináře a aktivity pro učitele a inspektory, organizovala patronáty romských aktivistů nad docházkou a prospěchem romských dětí apod²².

Na druhé straně je ovšem třeba říci, že nedostatek funkcionářů, jejich vzájemné spory, nezkušenost s organizační prací a potíže s vedením a vykazováním finančních záležitostí (ale také celková „normalizační“ atmosféra ve společnosti) způsobily postupný pokles aktivity svazu. Zejména problémy s činností romských výrobních družstev se nakonec staly pro režim záminkou ke zrušení Svazu Cikánů-Romů v květnu 1973. Ve skutečnosti měl ovšem zákaz činnosti jiné, složitější pozadí – především obavu komunistických normalizátorů z aktivizace romských předáků, mezi nimiž se začalo velmi intenzivně a hlasitě hovořit o právu Romů na uznání jejich svébytnosti. Už v dubnu 1970 předložil totiž SCR orgánům decizní sféry Memorandum k základním otázkám romské (cikánské) problematiky a vymezení společenského postavení Romů (Cikánů), v němž bylo doslova uvedeno: „Statut národnosti chápeme jako stabilizaci práva existovat se svou etnickou determinací, svébytností [...]”²³ Snahy o uznání Romů jako národnosti byly vzápětí striktně odmítnuty jak předsednictvem ÚV KSČ, tak i orgány státní správy. Další iniciativy svazu však umožnily alespoň realizovat požadavky na výzkum romské problematiky (s podmínkou, aby „oddělení školství a vědy ÚV KSČ uplatnilo vliv na zkoumání této otázky a nepřipustilo, aby dílčí vědecké poznatky byly přenášeny do politické praxe k živění nesprávných tendencí”) a úspěšně se bránit některým otevřeným snahám o diskriminaci Romů. Např. v roce 1970 se podařilo SCR zabránit tomu, aby do návrhu na řešení romské otázky Ministerstvo práce a sociálních věcí vložilo pasáž o podmínkách sterilizace romských žen²⁴. V té souvislosti by bylo třeba ještě mnohem intenzivněji zkoumat roli (nebo přinejmenším nepřímý vliv) existence a výsledků činnosti Svazu Cikánů-Romů (zejména jeho čelných představitelů) na formování nové koncepce politiky státu vůči romskému etniku, která našla svůj výraz v dikci zákonů z let 1970–1972.

²² Srv. tamtéž, dále s. 56–57.

²³ „Romano l'il” 1970, 2, s. 13.

²⁴ P. Lhotka: *Činnost komise...*, s. 51–52.

Koncepce společensko-kulturní integrace

Je zřejmé, že na konci šedesátých let definitivně ztroskotaly snahy komunistického režimu o bezvýhradnou asimilaci romského obyvatelstva. Ani nově nastolený kurs „reálného socialismu“, k němuž se vrátil režim po likvidaci všech výdobytků demokratizačního procesu, se nemohl vrátit k metodám, které vedly opakovaně ke krachu asimilačních snah. Vědecké výzkumy, o nichž jsem se již zmiňovala, prokazovaly přetrvávání existence romských komunit na okraji společnosti. Charakterizovala je nedostatečná vzdělanost a kvalifikační úroveň, nevyhovující sociální a profesní struktury, přežívání návyků a životního stylu, který je místo integrace spíše izoloval od majoritního společenství²⁵. Urbanizace, odstranění negramotnosti i celkové zvýšení životní úrovně se na jedné straně odrážely ve snaze části Romů po vnější nápodobě způsobu života majority, na druhé straně je však provázela krize, zhroutení tradičního sociokulturního systému, jehož hodnoty nebylo čím nahradit. Problémem zůstávaly také vzájemné snahy s makrosocietou, její informovanost o Romech, jejich způsobu života a kultuře. Na toto téma organizoval Ústav pro výzkum veřejného mínění na konci roku 1970 poměrně rozsáhlý celostátní výzkum, jehož výsledky potvrdily, že „rozdíly mezi majoritní společností a Cikány se spíše zvětšují než zmenšují“. Výrazné protiromské nálady se projeví především na Slovensku, celkem se asi 26% respondentů vyslovilo pro vystěhování Romů, pouze 2% oslovených v celé ČSFR souhlasila s tím, aby se na řešení „cikánské otázky“ podíleli také představitelé Romů²⁶.

Pokusy o novou koncepci politiky státu v romské otázce nevznikly ovšem pouze jako reakce na negativní zjištění vědeckých výzkumů. Zejména v počátcích odrážely politické tendence uplynulého období, snahu o emancipaci jednotlivých politických i národnostních skupin, v této souvislosti hlavně již zmiňovanou činnost předáků SCR, názory jejich přátel a odborníků z řad majority apod. Už v roce 1970 se v praxi projevila také změna státoprávních poměrů. Na základě vzniku československé federace a v souvislosti se zpřesňováním kompetencí jednotlivých federálních a národních ministerstev došlo totiž k určité divergenci slovenského a českého postupu při realizaci koncepce řešení romské otázky. Koncepční řešení problematiky bylo sice v pravomoci federální, praktické uplatňování každodenní politiky však spadalo do koncepce republikových orgánů. Vzhledem k rozdílným podmín-

²⁵ N. Pavelčíková: *Tradycyjna kultura romska w konfrontacji z większością społeczeństwem XX wieku*. In: *Kultury tradycyjne a kultura globalna*. Trans Humana Białystok 2001, s. 127–136.

²⁶ Mínění i Cikánech a o řešení cikánské otázky. ÚVVM Praha 1971; Podrobněji srv. P. Lhotka: *Činnost komise...*, s. 52.

kám života romského obyvatelstva v obou zemích se poněkud lišily priority, termíny realizace plánů a usnesení apod²⁷.

Snahy o vytvoření nové koncepce vládní politiky vůči Romům vyvrcholily vydáním usnesení vlády ČSSR č. 231 z 24.8.1972. Na jeho základě došlo k definitivnímu zrušení všech dřívějších opatření o rozptylu a byla vytýčena realizace **všestranné společenské a kulturní integrace Romů**. Jejím hlavním cílem mělo být vyrovnání životní a kulturní úrovně Romů na celostátní průměr, tento cíl byl však stanoven jako dlouhodobý (několikagenerační) a neobsahoval už formulace o bezvýhradné asimilaci. Vláda ovšem nepřipouštěla ani uznání svébytnosti romského etnika, měnila pouze pořadí priorit při řešení problematiky. Na první místo se dostaly otázky výchovy dětí a mládeže, k nimž vypracovalo příslušné ministerstvo návrh dlouhodobé koncepce předškolní a školní výchovy romských dětí. Na jeho základě se mělo docílit zejména zvýšení počtu dětí, které budou docházet do mateřských škol, omezení počtu romských žáků navštěvujících zvláštní školy, celkové zkvalitnění vzdělávacího procesu Romů. V zájmu zlepšení kontaktu mezi učiteli a romskými žáky vyšla v roce 1973 jako zvláštní příloha časopisu „Nový orient“ učebnice *Základy romštiny*, její autorka M. Hübschmannová mohla vést kurzy romštiny na Jazykové škole v Praze, pedagogická střediska organizovala kurzy základů romštiny pro učitele²⁸. Podle zprávy Ministerstva školství z konce roku 1974 se podařilo dosáhnout toho, že 64% romských dětí končilo základní školní docházku v 7. třídě (ještě na konci šedesátých let absolvovala většina romských žáků pouze pět, resp. šest tříd), 20–25% absolventů se dařilo zařazovat do učebních poměrů, malou část z nich i na střední školy²⁹.

Další části vládního usnesení zahrnovaly např. oblast sociální péče, která se měla zlepšit zejména díky zavedení institutu sociálních pracovníků na okresních národních výborech v oblastech se zvýšeným počtem romského obyvatelstva, zavedením evidence Romů na základě údajů o jejich sociálním zabezpečení, realizací zákona o zvýšení mateřského příspěvku a dětských přídavků apod³⁰. Na Slovensku pokračoval zejména díky zvyšování fina-

²⁷ A. Jurová: *Vývoj rómskej problematiky...*, s. 93–94; P. Víšek: *Program integrace – řešení problematiky romských obyvatel v období 1970 až 1989*. In: *Romové v české republice*. Socioklub Praha 1999, s. 185–186.

²⁸ Muzeum romské kultury, fond Komise vlády pro otázky cikánského obyvatelstva, 7. zasedání, Záznam z operativní porady ministra 11.9.1972; C. Nečas: *Historický kalendář...*, s. 88–91.

²⁹ P. Lhotka: *Činnost komise...*, s. 25. Konkrétní výsledky nové koncepce školské docházky romských dětí ovšem bude třeba ještě prozkoumat na základě regionálního výzkumu, k němuž zatím chybí dostatek zpracovaných archivních, příp. i dalších pramenných zdrojů.

³⁰ Podrobněji srv. tamtéž, s. 27–29.

nčních prostředků na řešení romské problematiky výkup romských chatrčí, nedařilo se však likvidovat větší počet osad. Dne 15.1.1975 vláda ČR ve svém usnesení č. 4/1975 ke kontrolní zprávě o stavu řešení otázek cikánského obyvatelstva ustavila a schválila činnost Komise vlády ČSR pro otázky cikánského obyvatelstva³¹. Vrátila se tedy k řídicí praxi, která se už před rokem 1968 jevila jako málo pružná a efektivní.

Konkrétní výsledky opatření, vycházejících z nové koncepce vládní politiky vůči Romům, nelze vzhledem ke stavu zpracování pramenné základny zatím dostatečně ověřit. Závěrem mohu pouze konstatovat, že v podmínkách komunistického režimu nebylo možno dosáhnout podstatného zlepšení celkového postavení Romů, většina plánů zůstávala v letech tzv. reálného socialismu pouze na papíře, stejně jako v ostatních sférách života společnosti narůstaly další problémy a krizové jevy, které nakonec vedly ke krachu všech koncepcí i režimu samotného.

³¹ A. Jurová: *Vývoj rómskej problematiky...*, s. 95–96.